

ІНСТИТУТ ПСИХОЛОГІЇ ім. Г.С. КОСТЮКА АПН України

КУЛІШ Ніна Михайлівна

УДК 159.923.2 – 053.4 (048)

***РОЗВИТОК САМОСВІДОМОСТІ ОБДАРОВАНИХ
ДІТЕЙ У СПІЛЬНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ***

19.00.07 – педагогічна та вікова психологія

**Автореферат дисертації
на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук**

Київ – 2003 рік

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Інституті психології ім. Г.С.Костюка АПН України, лабораторія науково-психологічної інформації.

Науковий керівник – кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник

Тищенко Світлана Павлівна,

Інститут психології ім. Г.С.Костюка АПН України,
провідний науковий співробітник лабораторії
науково-психологічної інформації.

Офіційні опоненти – доктор психологічних наук, професор

Кульчицька Олена Іполитівна,

Інститут педагогіки і психології професійної освіти
АПН України, старший науковий співробітник
відділу педагогічних технологій неперервної
професійної освіти;

– кандидат психологічних наук, старший науковий
співробітник

Бастун Наталія Анатоліївна,

Інститут психології ім. Г.С.Костюка АПН України,
провідний науковий співробітник лабораторії
методології і теорії психології.

Провідна установа: Південноукраїнський педагогічний університет
ім. К.Д.Ушинського, Міністерство освіти і науки
України, кафедра педагогіки та психології, м. Одеса.

Захист відбудеться "___" квітня 2003 р. об 11 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.453.01 в Інституті психології ім. Г.С.Костюка АПН України за адресою: 01033, м. Київ-33, вул. Паньківська, 2.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України (01033, м. Київ-33, вул. Паньківська, 2).

Автореферат розісланий "___" березня 2003 р.

Вчений секретар спеціалізованої вченої ради

Балл Г.О.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Розвиток самосвідомості обдарованої дитини є одним із вирішальних чинників гармонійного становлення її як особистості. На основі підвищення рівня усвідомлення обдарованими дітьми власних здібностей і можливостей зазвичай створюються сприятливі умови для їхньої самоактуалізації. Водночас, як свідчить педагогічна практика, висока оцінка обдарованими дітьми самих себе, сформована під впливом оточуючих і разом з тим недооцінювання ними інших, породжує певні труднощі в системі соціальних стосунків. Ці труднощі стають на заваді якнайповнішій реалізації обдарованими дітьми їхнього власного творчого потенціалу, провокують зверхнє, нетолерантне ставлення до однолітків – партнерів по спільній діяльності. Завищений рівень домагань у багатьох видах діяльності та не виправдані очікування щодо ровесників зумовлюють появу комунікативних труднощів.

У зв'язку з необхідністю створення в Україні на сучасному етапі найсприятливіших умов щодо розвитку обдарованих дітей проблема особливостей їхньої самосвідомості та її регулювання набирає особливої значущості.

Питанню обдарованості у вітчизняній психології приділялося багато уваги (Є.О.Голубева, Г.С.Костюк, В.А.Крутецький, В.С.Мерлін, В.О.Моляко, Я.О.Пономарьов, Дж. Рензуллі, В.А.Роменець, С.Л.Рубінштейн, Б.М.Теплов та ін.). Ідея дослідження природи обдарованості на основі аналізу творчого розвитку людини знайшла своє відображення в концепціях творчої обдарованості таких авторів, як О.М.Матюшкін, В.О.Моляко, Б.Д.Шадріков, Ф. Баррон, Дж. Гілфорд, А. Торренс, К.Тейлор та ін.

Розвиткові обдарованості на різних вікових етапах у психологічній літературі присвячено значну кількість досліджень (А.В.Брушлінський, В.В.Давидов, Д.Б.Ельконін, Т.В.Кудрявцев, О.І.Кульчицька, І.Я.Лернер, Р.О. Пономарьова, В.Штерн та ін.).

Як свідчить аналіз наукових джерел, самосвідомості обдарованих дітей дошкільного віку приділялося недостатньо уваги. Тим часом, ряд авторів (М.Й.Боришевський, І.Т.Дімітров, В.В.Зіньківський, О.Л.Кононко, О.І.Кульчицька, Л.Г.Подоляк, А.І.Сільвестру, С.П.Тищенко, П.Р.Чамата) показали, що самосвідомість є тим важливим структурним компонентом зростаючої особистості, завдяки якому дитина здатна оцінювати себе, усвідомлювати власні можливості та визначати міру й характер особистої активності, спрямованої на досягнення успіху в процесі предметно-практичної діяльності та спілкування.

У психологічній літературі показано, що в дітей старшого дошкільного віку виникають якісні зміни у сфері самосвідомості: інтенсивно розвиваються рефлексивні процеси в системі "Я" (Л.П.Почеревіна, Л.І.Уманець, В.Г.Щур, С.Г.Якобсон та ін.). Ці процеси актуалізуються під впливом переживання дітьми свого ставлення до інших людей і ставлення інших – до себе.

Серед питань з проблеми становлення і розвитку спілкування дошкільників з ровесниками слід виділити саме ті, які розкривають становлення образу "Я" (М.І. Лісіна, А.І. Сільвестру, О.О. Смирнова), зокрема образу себе обдарованої дитини як суб'єкта комунікації, а також сприймання образу ровесників – партнерів по спілкуванню. Зазначений аспект почасти реалізовано в експериментальних дослідженнях (А.В.Доровського, С.П.Тищенко, Ж.В.Чайникової, П.Р.Чамати, О.К.Ягловської тощо).

Спільна предметно-практична діяльність з ровесниками має особливе значення для розвитку дітей. З проблеми спільної діяльності у становленні особистості дитини – дошкільника виконана незначна кількість робіт (В.В. Абраменкова, Є.В. Суботський, Ю.О. Приходько). В них було показано, що цей вид діяльності виступає умовою, за якої здійснюється актуалізація процесів самосвідомості, їх регуляція та корекція.

У зв'язку з цим вивчення впливу на обдарованих дітей тих психологічних факторів, що сприяють їх особистісному розвитку, адекватному усвідомленню власних здібностей, поліпшують стосунки з однолітками в процесі спільної діяльності, становить важливий науковий інтерес і відкриває перспективи для оптимізації шляхів та засобів керування процесом самоусвідомлення обдарованої дитини.

Актуальність нашого дослідження обумовлено значущістю і недостатньою розробленістю означеної проблеми.

Тема дисертаційного дослідження є складовою теми лабораторії психології дошкільника Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України "Психологічний розвиток дошкільника в умовах інноваційних систем виховання". Номер держреєстрації 0198U000518.

Об'єкт дослідження – прояви самосвідомості в процесі взаємодії обдарованих дітей з однолітками в спільній діяльності.

Предметом вивчення виступає динаміка структурних компонентів самосвідомості – очікувань і рівня домагань обдарованих дітей з різним типом комунікативної позиції у спільній діяльності.

Мета дослідження полягає в розкритті умов та механізмів розвитку структурних компонентів самосвідомості (очікувань і рівня домагань) обдарованих дітей з різним типом комунікативної позиції у спільній діяль-

ності.

Гіпотеза дослідження – розвиток самосвідомості обдарованих дітей здійснюється за умови включення їх у різні за характером види спільної діяльності зі змінним складом її учасників, що сприяє підвищенню відповідності очікувань дитини тій оцінці, яку вона сподівається одержати від партнерів по спільній діяльності, та формуванню на цій основі більш реалістичного рівня домагань; при цьому оцінні впливи з боку однолітків у процесі спільної діяльності виступають психологічним механізмом перебудови власної комунікативної позиції дитини відповідно до прогресивних зрушень у її самосвідомості.

Завдання дослідження.

1) Виявити особливості очікувань обдарованих дітей щодо оцінки їх з боку однолітків – партнерів по спільній діяльності.

2) Висвітлити динаміку рівня домагань обдарованих дітей у процесі спільної з однолітками діяльності.

3) Схарактеризувати видозміни комунікативної позиції обдарованих дітей за умови виконання ними різних форм та видів спільної з однолітками діяльності.

4) Визначити чинники підвищення ступеня реалістичності емоційно-ціннісного ставлення до себе обдарованих дітей.

Теоретико-методологічними засадами дослідження є науково-психологічні положення про співвідношення і взаємодію між внутрішніми і зовнішніми чинниками становлення особистості й , зокрема, її самосвідомості (Г.С.Костюк, С.Д.Максименко, В.В. Столін, П.Р.Чамата, І.І.Чеснокова); уявлення про розвиток здібностей у діяльності (Г.С.Костюк, О.М.Леонт'єв, Б.М.Теплов та ін.); про сутність психології творчості і творчої діяльності (Н.С.Лейтес, О.М.Матюшкін, В.О.Моляко, Л.О.Пономар'єв, С.Л.Рубінштейн та ін.); про закономірності розвитку самосвідомості в онтогенезі (М.Й.Боришевський, О.І.Кульчицька, М.І.Лісіна, Л.Г.Подольяк, Т.М. Титаренко, С.П.Тищенко, П.Р.Чамата, О.О.Ящишин та ін.).

Методи дослідження. Для розв'язання поставлених завдань та перевірки гіпотези застосовувались теоретичний аналіз, а також емпіричні методи, а саме: в експериментальній частині дослідження використовувався метод природного експерименту в ході якого застосовувався метод включеного спостереження, бесіди, методи організації різних форм спільної діяльності, проєктивні (розроблені автором) та статистичні методи.

Організація дослідження. Було обстежено 500 дітей старшого дошкільного віку. Із них 50 були виділені нами як обдаровані; вони вирізнялись із середовища ровесників високим розумовим розвитком, який є

результатом і природних задатків, і сприятливих умов виховання. Ці 50 обдарованих дітей взяли участь у констатувальному експерименті. Під час формувального експерименту було задіяно 20 обдарованих дітей, які мали значні труднощі у взаєминах з ровесниками. Дослідження проводилося у три етапи в період 1998-2001рр. в дошкільних закладах №№ 1, 2, 9, 22, 32, 37, 71 м. Полтави.

Надійність отриманих результатів дисертаційної роботи забезпечується методологічною та теоретичною обґрунтованістю його вихідних положень; застосуванням методів, адекватних предмету, меті та завданням дослідження; якісним та кількісним аналізом здобутого експериментального матеріалу.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що вперше висвітлено динаміку розвитку структурних компонентів самосвідомості обдарованих дітей – очікувань і рівня їхніх домагань у процесі виконання спільної з однолітками діяльності.

Виявлено, що необхідною умовою гармонізації розвитку самосвідомості обдарованих дітей виступає включення їх у різні види спільної з однолітками діяльності, яка варіюється за змістом та складом учасників. Експериментально доведено, що під впливом зазначених факторів між дітьми – учасниками спільної діяльності розвиваються суб'єктно-рефлексивні відносини, які сприяють актуалізації регулятивних функцій їх самосвідомості. Розроблено та апробовано формувальні прийоми, спрямовані на оптимізацію оцінно-рефлексивних відносин обдарованих дітей з однолітками в спільній діяльності.

Теоретичне значення дисертаційного дослідження зумовлено тим, що його результати розширюють наукові знання про закономірності розвитку самосвідомості обдарованих дітей у процесі переживання ними оцінного ставлення до себе з боку однолітків; схарактеризовано суб'єктні механізми розвитку самосвідомості обдарованих дітей на основі підвищення реалістичності їх емоційно-ціннісного ставлення до себе в контексті спільної з однолітками діяльності.

Практичне значення. Врахування встановлених у дослідженні особливостей розвитку структурних компонентів самосвідомості обдарованих дітей у спільній діяльності дозволяє запобігти негативним тенденціям закріплення в самосвідомості нереалістичних очікувань та неадекватного здобуткам обдарованої дитини (у певних видах діяльності) – рівня домагань, а також негативних комунікативних позицій: суперництва, що переходить у конфлікт, та відсторонення.

На основі гуманізації взаємин між обдарованими дітьми та ровесниками – партнерами по спільній діяльності розкрито умови оптимізації

шляхів та засобів керування процесом самоусвідомлення обдарованої дитини. Матеріали дослідження використовуються при викладанні навчального курсу "Теорія та практика роботи з обдарованими дітьми" для студентів психолого-педагогічного факультету Полтавського державного педагогічного університету ім. В.Г.Короленка, в інститутах післядипломної підготовки вихователів дошкільних закладів.

Апробація роботи. Основні результати дослідження доповідалися й обговорювалися на спільному засіданні лабораторії психології дошкільника та лабораторії науково-психологічної інформації Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України, на кафедрі психології Полтавського педагогічного університету ім. В.Г.Короленка, на міжнародній науково-практичній конференції (Полтава, 2000), на III з'їзді Товариства психологів України (Київ, 2000).

Зміст і результати роботи відображено в 7 публікаціях.

Впровадження наукових розробок. Одержані результати дисертаційного дослідження застосовуються в процесі роботи вихователів дошкільних закладів з обдарованими дітьми старшого дошкільного віку. Теоретичні та практичні висновки використовуються в лекціях при читанні курсів "Теорія та практика роботи з обдарованими дітьми" та "Психологія" у Полтавському педагогічному університеті ім. В.Г.Короленка на психолого-педагогічному факультеті.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається з вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та додаткового матеріалу (додатки). Робота виконана на 163 сторінках машинописного тексту, ілюстрована 3 таблицями, 6 рисунками.

Бібліографія включає 201 роботу українських та зарубіжних авторів.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі обґрунтовано актуальність обраної теми, виділено об'єкт і предмет дослідження, сформульовано його мету, гіпотезу та головні завдання, визначено методологічні й теоретичні основи, методи дослідження та перевірки гіпотез, розкрито наукову новизну, теоретичне і практичне значення одержаних результатів, форм їх апробації.

У першому розділі – *"Розвиток самосвідомості на ранніх етапах онтогенезу та проблема обдарованості"* – здійснено аналіз теоретичного та експериментального матеріалу вітчизняних і зарубіжних науковців. У ході аналізу встановлено, що проблема розвитку самосвідомості обдарованих дітей старшого дошкільного віку є недостатньо розробленою. Нагромаджений психологічною наукою теоретичний і практичний матеріал

стосується, в основному, розвитку самосвідомості звичайних дітей дошкільного віку.

Проблема самосвідомості висвітлювалася цілим рядом вітчизняних та зарубіжних дослідників (А.Я.Артемова, М.Й.Боришевский, І.С.Кон, Г.С.Костюк, А.Маслоу, Г.Олпорт, К.Роджерс, В.М.Роздобудько, С.Л.Рубінштейн, М.В.Савчин, В.В.Столін, З.Фрейд, П.Р.Чамата, І.І.Чеснокова та ін.).

Особливості розвитку самосвідомості на ранніх етапах онтогенезу досліджено недостатньо. Більшість праць, присвячених цій проблемі, стосуються періоду шкільного дитинства. Менш дослідженою є самосвідомість дітей дошкільного віку (Б.Г.Ананьєв, А.Валлон, В.А.Горбачова, О.Л.Кононко, М.І.Лісіна, Н.І.Непомняща, Р.Б.Стеркіна та ін.)

Теоретичному осмисленню природи діючого (рефлексуючого) і феноменального (рефлексованого) "Я", їх зв'язку з розвитком особистості в онтогенезі в значній мірі сприяли праці І.С.Кона, К.Ф.Михайлова, В.В.Століна, І.І.Чеснокової, О.В.Шорохової та ін.

Розглядаючи розвиток самосвідомості в онтогенезі, дослідники (І.Т.Дімітров, Г.І.Морєва, Є.В.Суботський, Л.І.Уманець, В.Г.Щур) при проведенні експериментів приділяли увагу самооцінці дитини як основному компоненту в структурі самосвідомості. Важливим проявом регулятивної функції самооцінки особистості є характер її оцінних ставлень до інших людей (Н.Є.Анкундінова, Н.І.Непомняща, Т.О.Рєпіна, Р.Б.Стеркіна, А.І.Ліпкіна, П.Р.Чамата).

Одним із напрямів у вивченні емоційно-ціннісної природи ставлення до себе є праці (Е.І.Савонько, Л.Г.Подоляк, С.П. Тищенко, О.О.Ящишин), де вихідним положенням виступає розуміння ставлення до себе як сукупності емоційних переживань і оцінних суджень особистості щодо самої себе.

Очікування особистості як фактор розвитку її самосвідомості досліджувалися Я.Л.Коломинським, А.П.Копиловою, С.П. Тищенко, Л.І.Уманець. Виступаючи формою прояву самосвідомості, особистісні очікування є водночас показником ставлення особистості до навколишніх, своєрідним індикатором її становища в колективі і ставлення до колективу.

У дослідженнях Д.Б.Годовікової, І.Г.Дімітрова, М.І.Лісіної, А.І. Сільвестру виявлено, що утворення самосвідомості виступає як продуктом спілкування (образ себе, самооцінка), так і предметом потреби у спілкуванні. І продукт спілкування, і предмет його потреби недоступні безпосередньому спостереженню, проте їх зміст і особливості можуть бути виявлені під час вивчення їхньої регулятивної ролі у процесі комунікативної взаємодії.

Спілкування і спільна діяльність дошкільників у групі ровесників – важливі джерела формування їх позитивного емоційного ставлення один

до одного (В.В.Абраменкова, Т.І.Бабаєва, Т.Є.Коннікова, Г.С.Костюк, М.І.Лісіна, Ю.О. Приходько, Т.О.Рєпіна, П.Р.Чамата, І.І.Чеснокова та ін.).

Зокрема, характер емоційного ставлення до партнерів визначається всією сукупністю особистісних якостей дитини, її рівнем домагань, самооцінкою, очікуваною оцінкою з боку інших членів групи. Він суттєво залежить також від того, якою мірою в спільній діяльності реалізуються індивідуальні здібності та можливості дитини.

Дослідники дитячих здібностей (Б.Г.Ананьєв, Дж.Гілфорд, Н.С.Лейтес, В.О.Моляко, Г.С.Костюк, Б.М.Теплов, А.Торренс та ін.) відзначають разючу активність і високий рівень саморегуляції в обдарованих дітей, що проявляється в їх наполегливості, вмінні зосереджувати свої сили для подолання труднощів, які виникають у процесі діяльності та спілкування.

На індивідуальну своєрідність обдарованої людини, що проявляється в унікальності внутрішнього світу творчої особистості, вказували В.О.Моляко, В.Е.Чудновський, В.С.Юркевич та інші.

У роботах останніх років (Л.Л.Гурова, О.М.Матюшкін, В.О.Моляко) поняття обдарованості розглядається як цілісна, інтегральна система, яка охоплює всі сторони особистості, а не лише сферу її інтересів чи здібностей. "Відкриття" людиною власних непересічних здібностей, ставши надбанням свідомості, вносить певні корективи у її взаємодію із соціальним оточенням, передусім у формування рівня домагань та характер очікувань щодо навколишніх людей.

Але на сьогодні виконано дуже мало досліджень, присвячених вивченню самосвідомості обдарованих дітей.

Аналіз теоретичних та експериментальних досліджень дозволив зробити такі **висновки**:

- у старшому дошкільному віці існують сприятливі умови для розвитку самосвідомості, що полягають у зростанні потреби дитини в комунікативній взаємодії з однолітками та розширенні сфери вимог до дитини як виконавця різних видів предметно-практичної діяльності з боку дорослих; підвищення когнітивної складності образу "Я" і подальшої диференціації її самооцінки;
- дослідження функцій образу "Я" дитини в процесі її комунікативної діяльності відкриває шлях до ефективного керування розвитком взаємовідносин між дитиною та навколишніми людьми;
- усвідомлюваний обдарованими дітьми (під впливом оцінного ставлення близьких дорослих) певний рівень та характер їхніх здібностей виступає чинником певного ставлення до однолітків, а також до самих себе;

- розвиток позитивної Я-концепції є однією з важливих передумов реалізації потенційних можливостей обдарованої дитини;
- дисгармонії в розвитку особистості обдарованих дітей пов'язані, як правило, з викривленим розвитком їх самосвідомості, що характеризується неадекватним рівнем домагань та невиправдано високими або ж низькими очікуваннями стосовно оцінки самих себе з боку навколишніх – дорослих і однолітків.

Зазначені теоретичні положення, було покладено в основу розробки програми дослідження принципів побудови констатувального та формуального експериментів.

У другому розділі – *"Вплив особливостей розвитку самосвідомості обдарованих дітей на характер їх комунікативної позиції у спільній з однолітками діяльності"* – визначено процедуру констатувального експерименту та описано його перебіг і результати.

Програма констатувального експерименту: виявити серед дошкільників тих дітей, які відзначаються високим рівнем розвитку здібностей, та організувати спільну предметно-практичну діяльність з використанням системи методів, спрямованих на виявлення особливостей самосвідомості обдарованих дітей. Зокрема було використано метод включеного спостереження, бесіди, само- і взаємооцінювання виконаних завдань, аналіз результатів діяльності, тест "Білі кружечки" (розроблений О.І.Кульчицькою, Л.Г.Чорною на основі досліджень Дж. Гілфорда), набір субтестів, розроблених В.О.Моляко, О.І.Кульчицькою, Н.І.Литвиною, Л.Г.Чорною (за основу взято одну з методик Векслера).

На першому етапі констатувального експерименту було виявлено у групах старших дошкільників обдарованих дітей та встановлено, яку комунікативну позицію кожен з досліджуваних займав у дитячій спільноті. Комунікативну позицію суперництва, що переходить у конфлікт (далі буде ПС) та комунікативну позицію відсторонення (далі ПВ), займали обдаровані діти (40%), які відзначалися нереалістичним характером усвідомлення власних можливостей. Зазначені позиції провокували негативні способи самоствердження цих дітей у колі ровесників.

Обдаровані діти (60%) з шефською комунікативною позицією з елементами партнерства (далі ПШ) достатньо реалістично усвідомлювали власні можливості, що зумовлювало позитивний за своїми способами характер самоствердження серед однолітків.

Як виявилось, у обдарованих дітей із ПС та ПВ "образ самих себе" був менш адекватним, ніж у обдарованих дошкільників з ПШ.

Результати другого етапу констатувального експерименту показали, що включення обдарованих дітей в різні види та форми організації спіль-

ної діяльності (ФОСД – I і II) зумовило зміну комунікативної позиції, яку вони займали у колі ровесників (від ПС та ПВ до ПШ), лише у 20% досліджуваних (підгрупа А). Решта дітей, навіть після багаторазових включень їх у різні види і ФОСД та модифікації складу її учасників, не змінили своєї первісної позиції (I-ша група – 40% ПШ, II-га – 20% ПС, III-тя – 20% ПВ). Обдаровані діти другої та третьої груп відзначалися нереалістичним характером усвідомлення власних здібностей та можливостей. Це призвело до негативних поведінкових проявів у стосунках з ровесниками – партнерами по спільній діяльності (далі СД). В обдарованих дітей другої і третьої груп зафіксовано емоційну неврівноваженість, нетолерантність у стосунках з партнерами по СД та афективні прояви у поведінці.

Результати третього етапу констатувального експерименту відбивають динаміку домагань обдарованих дітей з різним типом особистісної комунікативної позиції під час виконання спільної з однолітками діяльності.

Аналіз результатів дослідження показав, що обдаровані діти першої групи (ПШ) – 40% та підгрупи А (ПШ) – 20% мали середнє позитивне відхилення мети^{*}, пов'язане з прогнозуванням реального успіху при виконанні завдань.

Динаміка домагань обдарованих дітей першої групи та підгрупи А показала тенденцію до включення у свій образ "Я" не тільки реальних успіхів у певному виді діяльності, а й прогнозування власних успіхів також і у тих видах діяльності, в яких ці діти себе не випробували (феномен переносу високих досягнень в одному виді діяльності, де обдарована дитина досягала звичайно значних успіхів – на інші).

Обдаровані діти другої групи – 10% (займали ПВ) – виявили негативне відхилення мети – прогнозований рівень домагань був у них нижчим, ніж досягнуті результати.

Обдаровані діти третьої групи займали ПС – 20% та ПВ – 10%. У них зафіксовано негативне відхилення мети в різних видах діяльності (за винятком одного), тобто прогнозовані цілі були набагато вищими, ніж реально досягнуті результати. Зазначена особливість динаміки домагань, як і у досліджуваних двох попередніх груп та підгрупи А, була зумовлена феноменом переносу високих досягнень в одному виді діяльності на інші.

Результати дослідження динаміки рівня домагань обдарованих дітей з різним типом комунікативної позиції показали, що в обдарованих дошкільників, які займали ПС та ПВ, прогнозовані цілі були набагато вищими, ніж реально досягнуті результати, і, як правило, приносили дітям неуспіх. Невідповідність між рівнем домагань і рівнем досягнень провокувала появу емоційної неврівноваженості дітей, конфліктів між ними, суперечок,

^{*} "Величина відхилення мети" – термін, введений Ф.Хоппе

зокрема під час оцінювання результату СД. Вони виявляли зверхнє, зневажливе ставлення до однолітків, низько оцінювали їх та значно переоцінювали власні здібності.

Результати четвертого етапу констатувального експерименту показали, що високий ступінь (75%) відповідності прогнозованої обдарованими дітьми першої групи та підгрупи А оцінки власних можливостей пов'язаний з розвитком у них здатності рефлексувати оцінку самих себе з боку ровесників. Низький ступінь (50%) такої відповідності в обдарованих дошкільників другої та третьої груп обумовлений низьким рівнем рефлексії щодо оцінки їх однолітками.

Проведений кореляційний аналіз очікуваної оцінки себе обдарованими дітьми та оцінки їх ровесниками – партнерами по СД показав, що коефіцієнт кореляції у дітей першої групи і підгрупи А дорівнював + 0,94. Що ж до обдарованих дітей другої та третьої груп, то тут коефіцієнт кореляції становив + 0,52.

Результати констатувального експерименту дали змогу дійти таких **висновків:**

- Образ "Я" обдарованих дітей, що займали ПС та ПВ, значно відрізняється від образу "Я" обдарованих дітей з ПШ. Це стосується характеру усвідомлення своїх здібностей і можливостей та здібностей однолітків. Обдаровані діти з ПС та ПВ мали нереалістичний характер усвідомлення власних можливостей і здібностей та виявляли зверхність, зневажливість у ставленні до ровесників – партнерів по СД ("Я зробив, а у тебе не вийде. Ти невмійко"). Ці діти мають завищену самооцінку, люблять хизуватися успіхами. Разом з тим, обдаровані діти з ПВ не настільки гостро, як обдаровані дошкільники з ПС, реагують на успіхи ровесників – партнерів по СД.

Обдаровані діти з ПШ переважно правильно оцінюють самих себе та ровесників і виявляють доброзичливе, помірковане ставлення до однолітків – партнерів по СД, враховують їхні бажання чи небажання прийняти пропонувану допомогу.

- Незважаючи на те, що обдаровані дошкільники досягають значних успіхів у певних видах діяльності і краще, ніж їхні однолітки, усвідомлюють свої можливості щодо успіхів саме в цих видах діяльності, рівень рефлексивної функції самосвідомості обдарованих дітей з ПС та ПВ як суб'єктів предметно-практичної діяльності недостатньо високий. Це виявилось у мінливості й нестійкості їхнього ставлення до ровесників – партнерів по СД і самих себе.

- Вивчення особливостей самооцінок обдарованих дітей, що займа-

ють ПШ, ПС та ПВ, показало, що ступінь відповідності очікуваної оцінки самих себе з боку ровесників суттєво впливає на характер взаємовідносин між виконавцями спільної предметно-практичної діяльності. Аналіз індивідуальних випадків дає змогу припустити: підвищення ступеня відповідності між очікуваною оцінкою себе обдарованими дітьми з ПС та ПВ і оцінкою їх ровесниками – партнерами по СД можна розглядати як показник становлення рефлексивної функції самосвідомості обдарованих дітей старшого дошкільного віку.

У третьому розділ – *"Психолого-педагогічні умови розвитку самосвідомості обдарованих дітей в різних видах спільної діяльності"* – описано формувальний експеримент, спрямований на виявлення засобів розвитку оцінно-рефлексивних відносин обдарованих дітей з однолітками – партнерами по спільній діяльності.

У формувальному експерименті взяли участь 20 обдарованих дітей. Це діти, які займали у взаємодії з однолітками ПС та ПВ і відзначались особливо яскраво вираженими негативними поведінковими проявами у взаєминах з ровесниками. Формування проводилося за трьома напрямками. Завдання першого спрямовувалися на формування в обдарованих дітей вміння правильно оцінювати самих себе та однолітків у певних видах СД. Актуалізація процесу усвідомлення обдарованими дошкільниками своїх здібностей і можливостей здійснювалася шляхом включення їх у різні види СД та завдяки модифікації складу виконавців спільної предметно-практичної діяльності. Провідна роль у керуванні оцінною активністю обдарованих дітей належала вихователю, який робив підсумки виконання завдань, привертая увагу кожного із досліджуваних до досягнень партнерів по СД.

Під час реалізації другого напрямку формувального експерименту навчання обдарованих дітей взаємооцінюванню полягало в тому, що обдаровані дошкільники могли не тільки порівняти себе в одному і тому ж плані з однолітками, а й безпосередньо пережити оцінне ставлення до самих себе з боку партнерів по СД. У такий спосіб усі виконавці СД були поставлені в умови, за яких спільний успіх залежав як від обдарованих дітей, що виконували роль "вихователя", так і від ровесників, яким було відведено роль "вихованців", стосовно до перших "вихователів". Самооцінка обдарованих дітей набувала опосередкованого характеру, ставала дедалі більш усвідомленою ними.

Третій напрям формувального експерименту передбачав надання провідної ролі в керуванні активністю обдарованих дітей батькам, які стимулювали в них процес самоусвідомлення. Основна мета методів, рекомендованих батькам, полягала в тому, щоб за їх допомогою в обдаро-

ваних дітей формувалося вміння оцінювати самих себе та ровесників відповідно до досягнутого.

Аналіз результатів формувального експерименту дозволив виявити зміни в само- і взаємооцінюванні обдарованих дітей. По-перше, зафіксовано підвищення оцінної активності обдарованих дітей, спрямованої переважно на особисті досягнення. Виявлено суттєве значення впливу зразка оцінювання вихователем – прогнозована оцінка обдарованих дітей стала більш реалістичною у 40% досліджуваних (див. рис.1).

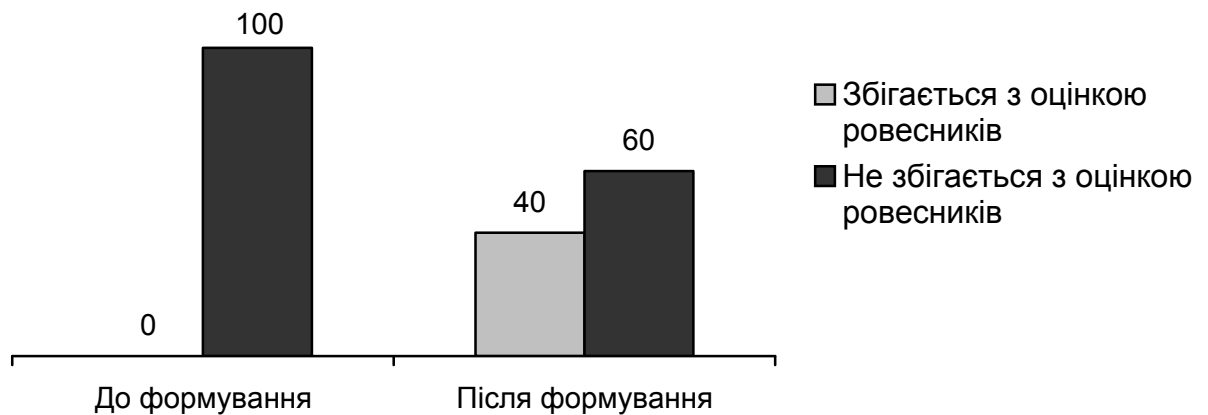

Рис. 1. Динаміка очікуваної оцінки обдарованими дошкільниками свого успіху з боку однолітків – партнерів по СД (перший етап формувального експерименту), у %.

По-друге, в обдарованих дітей, які виконували роль "вихователя" та мали можливість порівняти себе з ровесниками в одному і тому ж відношенні, значно розширилася сфера самооцінки, а також збагатилися уявлення щодо оптимального прояву своїх здібностей та можливостей у певних видах діяльності, у яких обдаровані діти усвідомлювали себе як найбільш успішно діючі. Внаслідок застосування вихователем моральних правил досягнення колективного успіху оцінна активність обдарованих дітей значно зросла та набула позитивного спрямування. Оцінюючи себе та партнерів під час виконання СД, обдаровані діти гостро переживали як свої успіхи-неуспіхи, так і успіхи та неуспіхи ровесників. Очікувана оцінка обдарованими дошкільниками самих себе стала більш відповідною оцінці однолітків – партнерів по СД (збіг 70%) – див. рис.2.

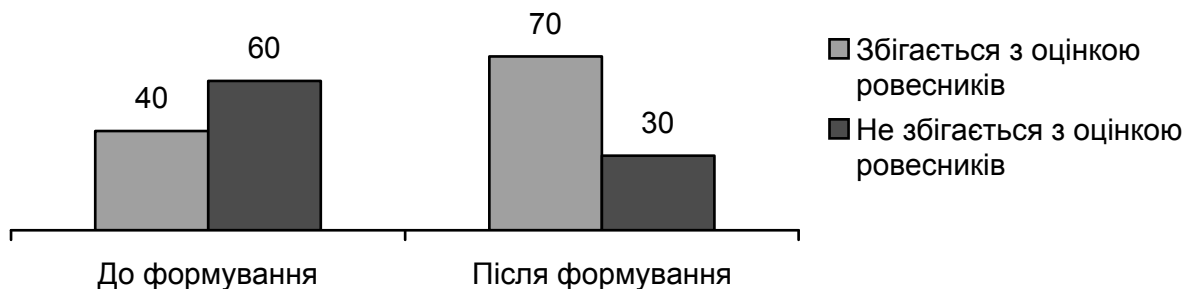

Рис. 2. Динаміка очікуваної оцінки обдарованими дошкільниками свого успіху з боку однолітків – партнерів по СД (другий етап формувального експерименту), у %.

По-третє, на розвиток емоційно-ціннісного ставлення обдарованих дітей до себе мало значний вплив спілкування з близькими дорослими. Вони давали дітям більш адекватну оцінку їхніх здібностей, пояснювали, що всі діти до чогось здібні. Це наклало позитивний відбиток на емоційні компоненти образу "Я" обдарованих дітей, які в переважній більшості (85%) змінили свою позицію у взаємодії з однолітками (див. рис.3). Динаміка позицій у спілкуванні під час виконання СД відбувалась у такому напрямі: від суперництва, що переходить у конфлікт, та відсторонення – до шефської з елементами партнерства.

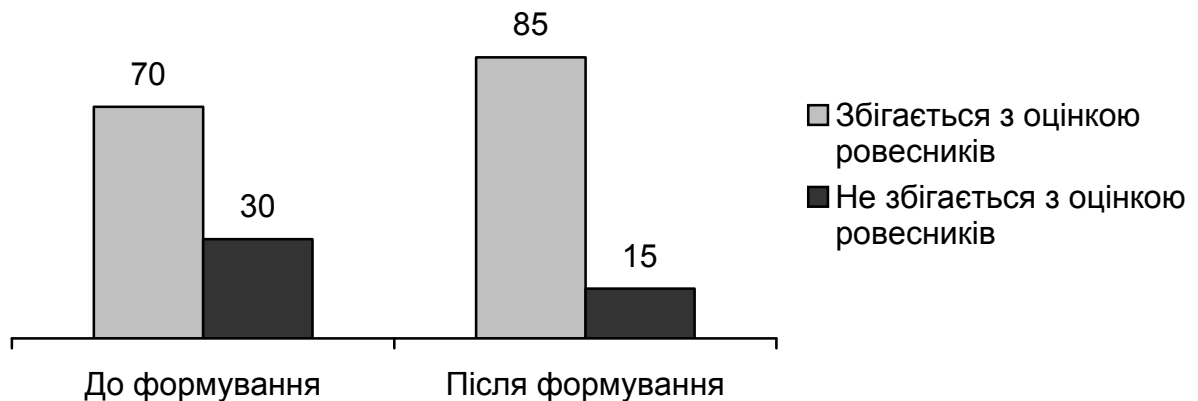

Рис. 3.3. Динаміка очікуваної оцінки обдарованими дошкільниками свого успіху з боку однолітків – партнерів по СД (третій етап формувального експерименту), у %.

Порівняння особливостей самосвідомості (рівня домагань та очікувань), виявлених до формувального експерименту, зі встановленими після нього показало наступне. Рівень самосвідомості обдарованих дітей як суб'єктів предметно-практичної діяльності став вищим, вони почали виявляти більш стійку тенденцію до позитивного оцінювання ровесників – партнерів по СД, достатньо реалістичний характер усвідомлення власних можливостей у певних видах діяльності, що впливало на динаміку рівня домагань, зумовило тривкішу спрямованість оцінних проявів щодо однолітків – партнерів по СД.

Підвищився ступінь відповідності очікуваної оцінки самих себе обдарованими дітьми оцінці їх ровесниками – партнерами по СД. Проведений кореляційний аналіз цих двох показників (очікуваної оцінки обдарованими дітьми самих себе з боку однолітків та характеру оцінювання їх останніми) показав, що коефіцієнт кореляції зазначеного взаємозв'язку наблизився до одиниці: незалежно від зміни виду СД чи партнерів $r=+0,86$.

Сказане вище дає підставу для таких **висновків**:

- Про вдосконалення процесу самоусвідомлення обдарованими дітьми самих себе свідчить зміна комунікативних позицій – від негативних

(ПС та ПВ) до позитивної (ПШ).

- Завдяки участі обдарованих дітей у різних видах спільної предметно-практичної діяльності і зміні складу учасників цієї діяльності збільшився ступінь відповідності між оцінкою, очікуваною обдарованими дітьми та реальною оцінкою, яку вони в дійсності одержували від однолітків, про що свідчило зростання позитивного кореляційного зв'язку між ними.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

1. Проведене експериментальне дослідження показало, що важливою умовою розвитку самосвідомості обдарованих дітей є включення їх у різні види СД зі змінним складом її учасників. При цьому переживання обдарованими дітьми оцінних впливів з боку однолітків виступають чинником усвідомлення ними характеру власної комунікативної позиції щодо ровесників – партнерів по СД.

2. Відповідно до емоційно-ціннісного ставлення обдарованих дітей щодо самих себе вони займають певну комунікативну позицію – ПШ, ПС, ПВ. В обдарованих дошкільників з ПС та ПВ образ "Я" є менш адекватним, ніж в обдарованих дітей з ПШ. Останні переважно правильно оцінюють самих себе і ровесників та виявляють толерантне ставлення до партнерів по СД. Характер спілкування обдарованих дітей із ПС та ПВ з ровесниками у процесі СД зумовлений недостатнім розвитком структур їхньої самосвідомості: нереалістичним рівнем домагань (формується внаслідок перенесення успіхів обдарованих дітей в одних видах діяльності на всі інші), невиправдано високими очікуваннями оцінки самих себе з боку однолітків та недооцінкою здібностей і можливостей інших дітей – партнерів по спілкуванню. Зазначені дисгармонії у сфері самосвідомості обдарованих дітей з ПС та ПВ породжують їхні комунікативні труднощі і стають на заваді формування ряду соціально цінних особистісних якостей – толерантності, готовності до співробітництва і взаємодії з іншими на основі визнання їхніх достоїнств, здатності до емпатії.

3. Рівень самосвідомості обдарованих дітей з ПС та ПВ як суб'єктів спільної предметно-практичної діяльності є недостатньо високим. Це виявилось у феномені переносу високих домагань в одному виді діяльності, в якому вони дійсно досягають значних успіхів, на інші. Цей феномен відбивав тенденцію до включення в свій образ "Я" не тільки реальних успіхів у певному виді діяльності, але й прогнозування власних успіхів також і в тих видах діяльності, де ці діти себе не випробували.

4. Високий ступінь відповідності прогнозованої оцінки самих себе з

боку ровесників обдарованими дітьми, що займали ПШ, пов'язаний із розвитком у них рефлексії. Цю якість самооцінки як форму прояву самосвідомості з достатньою мірою вірогідності було сформовано на основі нагромадженого обдарованими дошкільниками позитивного досвіду виконання разом з однолітками різних видів предметно-практичної діяльності та переживання ними їхнього оцінного ставлення до партнерів по різних ФОСД. Діти з ПС та ПВ зазнавали особливих труднощів у рефлексуванні. Значно завищена їхня самооцінка, сформована під впливом близьких дорослих і закріплена негативним досвідом спілкування з партнерами по СД, гальмує розвиток рефлексивності їх самооцінки, у зв'язку з чим необхідно апелювати до батьків та сприяти зміні стилю їх спілкування з дітьми.

5.Формувальні впливи на обдарованих дошкільників включали різні засоби оптимізації їх оцінно-рефлексивних відносин у СД з однолітками, завдяки яким очікувана дітьми та їх реальна оцінка ставали дієвими спонуками цієї діяльності. Вплив прогностичної самооцінки та реальної оцінки, включених безпосередньо у СД, виявлявся в підвищенні рівня усвідомлення обдарованими дітьми з ПС та ПВ своїх досягнень у різних видах діяльності та динаміці комунікативної позиції – від суперництва, що переходить у конфлікт, та відсторонення до шефської з елементами партнерства.

6.Завдяки багаторазовому включенню обдарованих дітей у різні види предметно-практичної діяльності та зміні складу її учасників значно розширилася самосвідомість цих дітей, які через порівняння себе з однолітками почали більш адекватно оцінювати власні здібності та можливості. Збагатилися знання обдарованих дітей про самих себе як виконавців певних видів діяльності, в яких особливо високими були їхні успіхи.

7. Засобами оптимізації оцінно-рефлексивних відносин обдарованих дітей у СД з однолітками виступають: по-перше, збагачення позитивного досвіду порівняння обдарованими дітьми під керівництвом педагога своїх досягнень у різних видах СД з досягненнями партнерів; по-друге, порівняння себе з ровесниками в ролі "вихователя"; по-третє, зміна стилю спілкування з обдарованими дітьми близьких дорослих, ознакою чого стало більш адекватне оцінювання здібностей власних дітей.

Проведене дослідження не вичерпує усіх проблем, пов'язаних із темою нашої дисертаційної роботи. Серед перспектив подальших досліджень на увагу заслуговує питання щодо вивчення особливостей образу "Я" обдарованих дошкільників. Психолого-педагогічне коригування розвитку самосвідомості обдарованих дітей також потребує більш детальних

відомостей про характер оцінного ставлення до обдарованої дитини з боку близьких дорослих.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ ВІДОБРАЖЕНИЙ У ТАКИХ РОБОТАХ:

1. Куліш Н.М. Обдарованість і способи її виявлення у дітей старшого дошкільного віку // Наукові записки: Розвиток ідей Г.С.Костюка в сучасних психологічних дослідженнях.– К., 2000.– Випуск 20 (2).– С. 14-22.
2. Куліш Н.М. Особливості проявів оцінного ставлення до себе обдарованих дітей у спільній діяльності // Творча спадщина Г.С.Костюка та сучасна психологія. Матеріали III з'їзду Товариства психологів України.– К., 2000.– С. 100-101.
3. Куліш Н.М. Особливості рефлексування обдарованими дітьми ставлення до себе однолітків // Проблеми загальної та педагогічної психології: Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України / За ред. академ. С.Д.Максименка.– К.: Любіть Україну, 2000.– Т.2.– Ч.4.– С. 184-192.
4. Куліш Н.М. Очікування як регулятивний фактор взаємодії обдарованих дітей з ровесниками // Психологія: Збірник наукових праць НПУ ім. М.П.Драгоманова. – Випуск 13. – К., 2001.– С. 214-219.
5. Куліш Н.М. Прояви домагань обдарованих дошкільників у спільній діяльності // Психологія: Збірник наукових праць НПУ ім. М.П.Драгоманова. – Випуск 2 (9).– Ч.2. – К., 2000.– С. 37-46.
6. Куліш Н.М. Психологічні умови формування в обдарованих дошкільників уміння правильно оцінювати себе та однолітків – партнерів по спільній діяльності // Психологія: Збірник наукових праць НПУ ім. М.П.Драгоманова. – Випуск 12. – К., 2001.– С. 143-148.
7. Куліш Н.М. Розвиток самосвідомості обдарованих дітей у процесі комунікативної взаємодії з однолітками – партнерами по спільній діяльності // Вивчення мови на комунікативній основі: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – Полтава, 2000.– С. 119-122.

Куліш Н.М. Розвиток самосвідомості обдарованих дітей у спільній діяльності. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія.– Інститут психології ім. Г.С.Костюка АПН України, Київ, 2003.

Дисертацію присвячено питанням розвитку самосвідомості обдарованих дітей старшого дошкільного віку у спільній з однолітками діяльності. Виявлено структурні особливості самосвідомості обдарованих дітей, встановлено причини комунікативних труднощів, що виникають між обдарованими дітьми та їхніми ровесниками – партнерами по спільній діяльності. Визначено умови та шлях розвитку самосвідомості обдарованих дітей.

Встановлено, що в процесі виконання різних видів спільної діяльності та модифікації складу її учасників досягається високий рівень актуалізації очікуваної обдарованою дитиною оцінки самої себе з боку однолітків – партнерів по спільній діяльності. Тим самим створюються сприятливі умови для розвитку самосвідомості обдарованої особистості як суб'єкта комунікативної взаємодії.

Ключові слова: самосвідомість, рівень домагань, очікування, образ "Я", оцінно-рефлексивні взаємовідносини, емоційно-ціннісне ставлення до себе.

Кулиш Н.М. Развитие самосознания одаренных дошкольников в совместной деятельности. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.07 – педагогическая и возрастная психология. – Институт психологии им. Г.С.Костюка АПН Украины, Киев, 2003.

Диссертация посвящена вопросам развития самосознания одаренных детей старшего дошкольного возраста в совместной со сверстниками деятельности. Теоретически обоснованы и экспериментально изучены некоторые структурные особенности самосознания одаренных детей, установлены причины коммуникативных трудностей, возникающих в общении между одаренными детьми и сверстниками – партнерами по совместной деятельности. Определены механизмы и условия развития самосознания одаренных детей старшего дошкольного возраста.

Научная новизна полученных результатов в том, что впервые осуществлено изучение динамики развития структурных компонентов самосознания одаренных детей старшего дошкольного возраста – ожиданий и

уровня их притязаний.

Установлено, что гармонизации развития самосознания одаренных детей способствует включение их в разные виды совместной со сверстниками деятельности, которая варьируется по содержанию, форме и составу ее участников. Доказано, что под воздействием отмеченных факторов между детьми – участниками совместной деятельности развиваются субъектно-рефлексивные отношения, способствующие актуализации регулятивных функций их самосознания. Апробированы формирующие методические приемы, направленные на оптимизацию оценочно-рефлексивных отношений одаренных детей со сверстниками в совместной деятельности.

Использование результатов исследования будет способствовать гуманизации отношений одаренных детей со сверстниками – партнерами по совместной деятельности. Полученная в исследовании информация может быть использована в специальных учебных курсах студентов дошкольных отделений вузов, в институтах последипломной подготовки воспитателей дошкольных учреждений.

Диссертация состоит из введения, трех глав, выводов, списка использованной литературы, приложения.

Первая глава содержит анализ работ отечественных и зарубежных ученых по проблемам самосознания, одаренности и совместной деятельности. Рассматриваются особенности развития самосознания на ранних стадиях онтогенеза, подчеркивается роль общения и совместной деятельности в развитии самосознания детей. Анализируются социальные и психологические аспекты одаренности.

Вторая глава посвящена описанию результатов исследования особенностей развития самосознания одаренных детей в совместной со сверстниками деятельности, определена процедура констатирующего исследования, описаны его ход и результаты. Особое внимание уделялось изучению структурных компонентов самосознания – ожиданиям и уровню притязаний – как регулятивным факторам взаимодействия одаренных детей со сверстниками в совместной деятельности.

В третьей главе описан формирующий эксперимент, направленный на оптимизацию оценочно-рефлексивных отношений одаренных детей со сверстниками – партнерами по совместной деятельности. Показано, что условием оптимизации оценочно-рефлексивных отношений одаренных дошкольников в совместной со сверстниками деятельности выступает как само- так и взаимооценивание партнерами друг друга, изменение стиля общения родителей и педагогов с одаренными детьми на основе актуализации сравнения этими детьми самих себя со сверстниками в соответствии с гуманными принципами.

Ключевые слова: самосознание, уровень притязаний, ожидания, образ "Я", оценочно-рефлексивное взаимодействие, эмоционально-ценностное отношение к себе.

Kulich N.M. The development of gifted children's self-consciousness in their team activity. – Manuscript.

Dissertation to gain Candidate degree in psychological. Speciality 19.00.07 – pedagogical and age psychology. – G.S.Kostiuk Institute of Psychology Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, Kyiv, 2003.

The dissertation is devoted to the questions of the development of gifted children's (of senior pre-school age) self-consciousness in their team activity. The structural peculiarities of gifted children's self-consciousness are shown, the reasons of communicative obstacles between gifted children and their partners of the same age in team activity are revealed. The conditions and ways of the development of gifted children's self-consciousness are determined.

It is shown that during common activities and modification of its participates complement the high level is achieved of expectation, by gifted child, of his/her esteem by partners in team activity. In such a way the favorable conditions are made conditions for the development of self-consciousness of a gifted person as of a subject of communicative interaction.

Key words: self-consciousness, the aspiration level, expectation, self-image, estimate-reflexive interactions, emotional-value self-regard.